

Az én olvasóm

Töprengések Szabó Lőrinc Születésnapjára írt c. írása kapcsán

1.

„Az én olvasóm”: ilyesfajta címet adni egy esszének, tanulmánynak, irodalmi anknak, jobb esetben is megmosolyogtatónak tűnhet, a címadás békebeli éveket idéz, amikor a saját emlékezetét, múltját, műhelyitkait faggató író, bizonyos értelemben az „irodalmi Kamcsatka” lakójaként emlegették. Ez persze nem teszi sem időszerűtlenné, sem érdektelenné, legfőképpen pedig irodalmiatlanná nem, hogy az író tükört, sőt, nem ritkán tükröket tartson önmaga és nem utolsósorban a feltételezett olvasója elé, s irodalom-má tegye önmagát, sokféle beesési szögben megvilágított hasonmásait.

Értem, vagy legalábbis érteni vélem, a magyarok írói közössége szervezőinek azon szándékát, hogy az írók – vagy bármely híresség – naplóját, levelezését, önéletrajzi szövegeit tegye meg a párbeszéd tárgyává, miért az olvasót helyezték előtérbe. Szemérmesen kerülték a kérdést, melyet Gyergyai Albert vetett föl Madame de Sévigné levelezése méltatásakor: miért olvasunk, ha egyáltalán olvasunk, olvasunk még ilyesfajta magánjellegű szövegeket? (Persze Gyergyai meg is adja a választ: „mert az íróktól a jelen élet magyarázatát, megszépítését, sőt meghosszabbítását várjuk, s mint a hívők a hit révén, a többiek a hiúság révén hisznek a hírnévben, ebben a laikus 'halhatatlanság'-ban”). Véletlen, vagy nagyon is sorszerű, hogy e szöveg írása közben újra a kezembe került, mondhatni a kezemre játszott Géher István karcú kötete: a *Mesterségünk címere*, s hogy belelapoztam, döbbenve láttam: megcsalt az emlékezetem. Az egyik pompás esszéjében ugyanis ő tette fel, pontosabban ő is feltette e kérdést: „miért olvassuk az írók magánleveleit, amikor a műveiket is olvashatnánk? Gyanúm, hogy azért is, mert lelkünk mélyén nem egészen hiszünk az irodalomban, s keressük mögötte az igaz történetet. Úgy gondoljuk, hogy a magánszemély igazibb, mint a 'lírai hős' vagy az 'elbeszélő-én'. Tudnunk kellene pedig, hogy a művész mindig és mindenütt megjátssza magát (magát játssza meg, az a művészet): az író a leveleit is írja”.

Helyben is volnánk! Az írók magánjellegű szövegeit megfontolás, beszélgetés, vita tárgyává tenni

szándékozó szervezők, tudatosan vagy áttételesen, *Az irodalom helyzetéről* 1986-ban szubjektív és eszméltető vallomást tevő Géher István szavait erősítették föl: „az irodalomról beszélni és gondolkodni is irodalom, annak lehetőségeivel és kötelezettségeivel”. S ezt az egyébként evidenciának tűnő kijelentést, mely ma még eszméltetőbb, mint elhangzásakor, annak a komor ténynek a nyugtázásával indokolta, hogy: „a mai irodalom, ilyen körülmények között, leszokott arról, hogy irodalomként foglalkozzon magával és a világgal. Így van. Irodalmunkat, valljuk be, nem nagyon érdekli az irodalom”. Engem viszont, évtizedes napló- és magánlevelezés búvárlásom során kizárólag az irodalom érdekelt; az a – Szabó Lőrinc szavával élve – „lelkiismereti munka”, melyet egyes írók saját műveik kommentálásával, retusálásával, át- vagy fölülírásával végeztek; az a fiatalkori „mulasztásokat” pótló igyekezet, melynek hátterében, s egyáltalán nem véletlen a hasonlat, a Valéry-féle tökéletes Mű létrehozása, az életmű egészében való gondolkodás sejlik föl. Géher István fenti tényközlésének időszerűsége (mely az akkoriban nálunk még alig vagy egyáltalán nem ismert Maurice Blanchot kijelentésére hajaz: „Amikor Mallarmé azon gondolkodik, hogy 'létezik-e olyasvalami, mint az irodalom', e kérdés az irodalom maga: a saját lényegével való foglalatossággá vált irodalom”), és saját írói tapasztalataim okán értettem meg, hogy a hajdan volt értő és műélvező, képzeletét és szellemét olvasmányához kölcsönző olvasó hiányában – bármennyire is szeretnénk az ellenkezőjéről meggyőzni magunkat –, az irodalom magára marad, az írók magán- és belterjes ügyévé válik, s nem működik irodalomként. Legfeljebb valami másként: vagy másként is.

2.

Úgy tűnik, Szabó Lőrincet alkotói természeténél fogva, sokszor és sokat foglalkoztatja nemcsak a műteremtés, az alkotói lélekállapot, az alkotás lélektani és esztétikai háttere, de a létrejött mű olvasója is. Eleget beleolvastunk az irodalom helyzetét, saját korát és társadalmát olykor a szociológus érzékenységgel faggató különböző szövegeibe, azt észleljük: köl-

tőnk saját művészi megfontolásai és öngazolásai mentén definiálja, s egyben tipologizálja az olvasókat. A *Technika és költészet* írásában ekként fogalmaz: „Az önállótlan olvasóknak, vagy általában műélvezőknek az tetszik, amit megszoktak, amit más is szeret, amiben nincs újság, meglepetés. Az ízlés bizonyos gyávasága ez”. Szabó Lőrinc, noha bevallottan nem feltétlenül és mindenáron akar modern lenni (egy helyütt írja: „az igazi irodalom sohasem születik a modernség, a divat szándékával, de mindig új, eredendően új, örök regenerálódás”), és a modernséget egyébként sem a költői tárgy újszerűségében, a valóság technikai újdonságaiban, a zseniális eredetiségben ragadja meg, inkább az évszázados költőtársaktól ellesett fogások ismeretében, a szavak és a kifejezésmódok összjátékában, a „helyzetek és lélekállapotok milliárdféle lehetséges kombinációjának vegyelemzésében, a részletek organikus egyé-formálásában” tudatosítja, nyilvánvalóan az általa le- és körülírt „művészi újszerűség” mezsgyéin járó olvasót tartja jó olvasónak. A *Divatok az irodalom körül* terjedelmesebb írásában olvashatjuk: „S az igazán hivatott kritikus és az az olvasó, akinek jó intuíciója van, az új terméknek, az új írónak nem mint újságnak, egyszerű különbözősnek, hanem mint többletnek, gazdagodásnak örül, hiszen számára az új mű teljes testi és lelki harmóniája jelenti azt az csodát – s nem azt az új divatot, új érdekességet –, amely egyedül érdemli meg és egyedül bírja maradandónak megőrizni az életét”. A fentebbi idézetben a meglepetés hiánya és a gyávaság (mely a „regenerálódást” nélkülöző, a korábbi nemzedékek, az egyes író-társak remekműveinek utánzásából származó művek létrejöttét, kockázat nélküli és távlatatlan sikerességét eredményezi), azért válik külön-külön is kulcsszóvá, mert a Baudelaire-Mallarmé-Valéry tengely mentén körvonalazódó modernség és meg-hökkentés bátorsága – Szabó Lőrinc perspektívájából nézve! – nem is oly túlságosan távoli múltra tekint vissza nálunk.

Amikor Szabó Lőrinc a *Költészet és optimizmus* írásában feltérképezi a maga befogadó környezetét, számba veszi költészeti hagyományát és saját törekvéseit, egyfelől az önnön megélhető élettörténetét és megírható „fejlődéstörténetét” akadályozó kiúttalanságával kénytelen szembesülni: „Harcincéves lehettem, amikor aztán ezzel az elégedetlenségemmel is elégedetlenkedni kezdtem. Untam, meguntam az örökös lírai siránkozást, az öngyilkosság és a mámoros elragadtatás közt hányódó belső kilengéseket”. Másfelől azt érzékeli, hogy nem, vagy nem mindig állt rendelkezésére az európai modernségen pallérozódott szellemű, a kor életérzéseit és távlatait befogó réteg, amelyik az ideális olvasójává válhatott volna. „Nyilvánvaló, hogy erős, nagy, jómódú magyar kultúrkö-

zéposztály, vagy ennek valamilyen ekvivalense kellett ahhoz, hogy a költészetem, amelynek pesszimizmusát, sőt részleges dekadenciáját nem tudom kétségbevonni, egyrészt igazán széleskörű megértésre találjon, másrészt az élet és az irodalom természetes kölcsönhatása révén átszíneződjék és harmonikusabb legyen”.

De hagyjuk most már azt a kérdést, hogy kinek ír az író, ki a feltételezett, az elképzelt, az író által ideálisnak tartott, és mindezen túl a valóságos olvasója! Tegyük föl inkább azt a látszatra szentségtörőnek tűnő másikat: mi történik akkor, ha az író olvasója: egyben önmaga? Azt az esetet vegyük górcső alá, amikor az író évekkkel, évtizedekkel később válik kritikus olvasójává saját egykori szövegének. Hogy nem is az ördögtől való a gondolat, Szabó Lőrinc *Születésnap ajándék* című írása: kitűnő példa rá. „Nagy meglepetés a szívemben: örülök. Örülök, hogy élek, hogy legalább eddig éltem. Régóta nem éreztem ilyen könnyűséget, pedig ugyanakkor erősebben, biztosabban állok a földön. S mindez azért, mert rendeztem a múltamat: kijavítottam ifjúkorom hibás verseit. Nem lett volna jó valahonnan a túlvilágról esetleg egy egész örökkévalóságon át bosszankodva nézni vissza a földre, hogy milyen rendetlenség maradt utánam. Mert biztosan ott álltam volna – ott állanék – tehetetlen kísértetként minden könyvtárban, ahol előveszik a műveimet. Elképzelni is szörnyű szorongás, hogy csakugyan ott vagyok, ott lebzselek keringek az olvasó előtt és mögött és sehogy se bírok jelt adni neki, nem tudom megkérni, hogy azt a verset így értem, azt a sort úgy, és hogy a harmadikon legyen szíves egyszerűen túllapozni, úgyis reménytelen az ügy”.

Szabó Lőrinc maga is döntőnek, örömtelinek, a születésnapjához számát figyelembe véve, egyenesen megnyugtatónak tartja, hogy megélt egy bizonyos életkort, amelyből vissza lehet tekinteni – s mint a szövegből kiderül, szükséges is volt visszatekinteni – a múltba: a szövegjavítás szándékával. Szabó Lőrinc esetében ez a bizonyos életkor nem tűnik soknak, mindösszesen negyvenhárom év; mindazonáltal világosan a tudomásunkra hozza: „egy negyvenhárom éves férfinak egészen más a tudása, a kultúrája – de nem is ez a döntő: egészen más a látása, az érzékelése, a teste, a mirigyműködése, mint egy huszonkét évesnek”. Szabó Lőrinc már korábban is leírta, az 1937-ben napvilágot látott *Könyvek és emberek az életemben* címmel közre adott visszaemlékezésben, hogy: „Csodálatos és megnyugtató, hogy tanúságuk szerint mindig ugyanaz történik, hogy minden jó író tulajdonképpen mindent végiggondol, ha elég sokáig él hozzá...”. Magam is úgy véltem, André Chamson önéletrajzi kötetének: az *„Il faut vivre vieux”*, (magyarán: meg kell élni egy bizonyos kort) ígézetében,

valóban meg kell élni egy bizonyos életkort, hogy az „öregkori éleslátás” más optikából, más érzékelésből, másfajta „mirigyműködésből” láttassa a szemléleti objektummá avatott életet és művet, műteremtő szándékot és az ifjúkori alkotásokat. Sőt, ahhoz is meg kell élni egy bizonyos életkort, hogy az ember észbe vesse azt az intést, melyet Nietzsche a *Hajnalpír*-ban megfontolásra ajánl: „a legnagyobb óvatosság volna ajánlatos az *öregkort* illetően és arra nézvést: hogyan ítéli meg a hajlott kor az életet, kivált azért, mert az öregség, akár az este, szívesen álcázza magát új és vonzó erkölcsiséggel (...). Nem ritka eset ugyanis, hogy az idős ember holmi nagy erkölcsi megújulás és újjászületés megszállottja lesz, és ebből az érzésből kiindulva ítéli meg életművét és pályafutását, mint ha csak most kezdene tisztán látni: és mégis, e jó érzés, e bizakodó ítéletek mögött nem a bölcsesség áll sugalmazóként, hanem a *fáradtság*”.

Különös dolog ez a „fáradtság”; számos ponton tetten érhetjük a napi gondokba, a szünni nem akaró politikai és irodalmi harcokba, szerelmi belharcokba befáradt Szabó Lőrinc panaszait: „Jó volna nekem végre olyan 'sors', amely 'támogat', és nem gáncsoskodik, ha már felismerte, hogy érdemes volnék rá”, írja egy feleségének címzett levelében. Ugyanakkor a versírás robotosa, aki egy 1924-es vallomásában, Németh László szavát kölcsönözve: az árral szemben úzás dölyfösségével mondta: „megértésre nem nagyon számítok, biztos vagyok magamban, csinálom, amit csinálnom kell, s csinálni fogom akkor is, ha teljesen egyedül maradok a magam igazával” –, az 1943-ban napvilágot látott *Születésnap ajándék*ban már ekként vélekedik: „Ügylátszik, nagyon sietve dolgoztam fiatalon, sok szuggesztívó és sok felületesség csábított. A most véglegesen lerögzített verseken kellett volna még dolgozni egyenként három-négy órát. Ezeket az elmulasztott munkaórákat, igaz, most adtam meg nekik, most pótoltam a mulasztásaimat”. A fiatakori kísérletezőkedv, túlfűtött szenvedélyesség, „sok szuggesztívó”, melyek mégis csak az alkotói lendületről, a duzzadó alkotóerőről és az ösztönös magabiztosságról árulkodnak, a negyvenéves férfinál, a sokizületi-gyulladás kínjaitól szenvedő költőnél elhamvadni látszik. E fiatakori erényeket és hibákat fölülírva, a Nietzsche említette „újjászületés megszállottja” ellenben jóleső érzéssel nyugtázza a tisztánlátást, a szakmai tudást. „A régi verseknek számtalan része mutatja, hogy írójuk már fiatalon is tudott kész és végérvényes szövegeket teremteni. Időnkint, helyenkint, sőt nem is ritkán elérte mindazt, ami a kifejezés kvalitásában elérhető”. A távlatosság és a mesterségbeli jártasság megszerzése két fájdalmas tényezővel szembesíti a múltba visszahelyezkedőt. Egyfelől a „dekadens elemekkel”, az „életrágalmazásokkal” leszámoló, az

önmagát és művét irodalmi „foglatossággá” tevő Szabó Lőrinc kénytelen-kelletlen tapasztalja meg, hogy sajtósági irodalmárkodása másfajta olvasóközöniséget és olvasatot feltételez, mint amelyet szeretett volna. „Legjobban azt sajnáltam, hogy ez a tulajdonságom bizonyos határig és bizonyos értelemben elzár a néptől és polgárvá, 'kultúrköltővé' tesz” – írja a *Költészet és optimizmusban*. Másfelől, e veszteséget tudatosítva, az is tudatosodik benne, hogy Damokleszkardjaként lebeg a feje felett a műátírás és az önmagafölülírás „szorító feladata”, mert – reflexív költőről lévén szó – a halandóságot és időhatárokat feszegető túlélési álmok nem hagyják nyugodni, a halhatatlanságát kockára tevő restségével szembesítik folyton: „Hányszor meghalhattam volna közben, hogy másról ne is beszéljünk, hát csak ama bizonyos téglamiatt is!”

Hogy jobban hiszünk egy bizonyos életkort megélt írónak önreflexióit és jóvátételeit olvasva, mint egy fiatalabbnak, abban Szabó Lőrinc is a kezünkre játszik, amikor a következőket írja: „aki ezeket a verseket most és az elmúlt években átírta, az nem én vagyok, az nem a mai énem volt. Nem a mai tartalmam, lelkiállapotom. Az őszöm végezte el a szükséges munkát, az az őszöm, aki annak idején voltam s akinek – wordsworthi értelemben – az örököse vagyok: tudjuk, hogy a gyermek a felnőtt apja!” Szabó Lőrinc játszik: velünk és magával, delejez, evokál (ahogy a *Beszéd a költőkhöz* írásában értelmezi a szót: „csak az igazi, pontos kifejezés evokál, és az igazi, pontos evokálás, földézés mindig egyszerű”), összeköttetést keres egykori és mostani alkotó-énje között, átlép az időn, kilép a jelenvalóság idejéből, hogy az időt megszüntesse, a konkrét időhöz köthető magából kiléphessen, s egy szakrális időben és térben magamagára találjon. A befelé irányuló mozgás, a múltból történő „előhívás”, az életesemények és magukat kellető szavak közötti keresgélés és „kihámozás”, az élmény összes alkatrészeinek felidézése és átalakítása, a már megírt mű át- és fölülírása, véglegesítése – Szabó Lőrinc szavával élve – : a „bűvös munkát” alkotja. Azt, melynek során a művet átalakítva maga a költő is megváltozik (fordítva is igaz: a költő átalakulásával elengedhetetlennek véli a mű átalakítását; a halál fenyegetőzése elől a mű, a véglegesnek hitt, valójában soha le nem záruló mű terébe menekülést, hogy – Gide szavával élve – „biztonságba helyezünk valamit a halál elől”). A szövegek véglegesítésének szándéka ugyanakkor az életművön történő folyamatos munkálkodást is eredményezi; nem is annyira az észlelhető és felülírható hibák rettentik el, vissza a költőt, mint inkább a nem írás, az írni nem tudás félelme.

Az öregkori éleslátással rendelkező költőt az a rémület fogja el, az önmaga elé tartott tükörben megpillantva fiatalkori önmagát, hogy képtelen a „sok szuggeráció” felidézésére, birtoklására, a birtokbavétellel együtt járó élmények, az élmények „alkatrészeinek” megidézésére. Nem a zabolázhatatlan szuggerációk, a delejező és szökni akaró élmények, a műhelybéli szavakkal birkózás feszültségei izgatják már, jóval inkább a dolgok költői birtokbavétele, művé átalakítása, saját fejlődéstörténetében a megszakítottságok, repedések eltüntetése, mivel helyette már: a maga teremtette nyelv beszél, nem ő: a szavak természete tükröződik vissza. Csakis egy bizonyos életkort megélt, költői szemléletében letisztult, a nyelv által és nyelvben önmagát birtokló költő beszél ekként, mint Szabó Lőrinc a *Beszéd a költőkhöz* írásában: „Minden, ami a természetestől és igaztól eltér, tehát pl. a hagyományos ’költői’ magatartás nevetséges pátosza, a salangos nyelv, a cifra szóképzés és nyelvtan, a megmerevítő konvenció, a rímek és verszene erőltetettsége és minden un. költői szabadság csak arra jó, hogy rontsa, piszkítsa, erőlténitse a vers tisztaságát, egyszerűségét, a hatás biztonságát és maradandóságát”. Az „örökös”, a pajkos, a megzabolázhatatlan, a szemlélt dolgokkal játszani merő gyermek meg gondolatlanságait, utólagosan észrevett hibáit írja fölül. S bár elismeri, hogy az ő „tartalmát”, „lelkiállapotát” megjelenítő versek nyújtották azt az expozíciót, azt a kiindulási pontot, melyet megragad és rajta keresztül visszafordul a múltba, a mű és önmaga átalakításának, végérvényesítésének szándékával, fenntartja magának a jogot, hogy a kiigazítás, a fölülírás révén eltüntesse a fiatalembert, akivel, a halhatatlanságról kergetett túlélési álmaitól indítva megtett visszaúton találkozott. Meglehetősen rigorózus és önző, dicsőséget kisajátító és öntelt ez a fajta viszonyulás, melyet Szabó Lőrinc képvisel másik-énjével, a wordsworthi értelemben vett örökösrel szemben. Gesztusát a jövő, az utókor kritikus szemlélete, a saját halhatatlanságba vetett reménysége uralja. Persze e kijelentésnek csak akkor van komolysága, irodalmi hozadéka, ha figyelembe vesszük: néhány ezer kilométerrel odébb, egy másik kis nemzet fia, a huszadik századi költészet egyik legtalányosabb és legnagyobb alakja: Fernando Pessoa mit írt *A heteronimiáról* szóló fragmentumaiban az általa teremtett én-kék szövevényes összjátékáról: „Sem ennek a műnek, sem azoknak, amelyek követik, nincs semmi közük ahhoz, aki leírja őket. Írójuk nem ért egyet, de nem is helyezkedik szembe azzal, ami bennük van. Úgy ír, mintha diktálnának neki; mintha egy barátja diktálna neki, aki joggal kéri őt arra, hogy írja le, amit diktál, és érdekesnek találja – ámbár lehet, hogy csak barátságból – azt, amit a diktálás nyomán leír”.

3.

A *Születésnap ajándék* című írást bevezető hosszú passzusból érdemes kiemelni az alábbi részt: „sehogy se bírok jelt adni neki, nem tudom megkérni, hogy azt a verset így értem...” –. Visszatérve egy pillanatra e részletben érintett olvasóhoz, olybá tűnik nekem, hogy az a fajta „aggodalom” járja át Szabó Lőrincet is, melyet Blanchot említett Valéry kapcsán, miszerint nagyon is elképzelhető: műveletlen olvasója „azt szeretné, ha olvasás közben a könnyedség válna cinkosává”. Nyomban felvetődik bennünk a kérdés: valóban ettől fél Szabó Lőrinc? Vagy netán attól, hogy az általa is észrevett, „jóvátételre” és kijavításra ítélt, kellő távolságból és költői tapasztalat birtokában „mü gonddal” fölülírandó szövegekre nem áll azon kijelentése, hogy: „egyedül bírja maradandónak megőrizni az életét”? Vagy esetleg attól fél, hogy minimális vagy jelentős átírás, felbontás, váza-újraformálás nélkül az a bizonyos költői halhatatlanság kerül veszélybe?

Szabó Lőrinc, miközben önelemző írásában maga jelöli meg pontosan, mely műveit – az első négy verseskötetét – illetően érzi úgy, hogy „egy egész örökkévalóságon át bosszankodva” nézne vissza a földre, s állna a könyvárakban „tehetetlen kísértetként” az olvasó mellett, a mű és hatása, az alkotó és utóélete sokizületi-gyulladásos kérdését vette föl – Emmanuel Lévinas gondolatmenetét követve –: az író akar-e kortársa lenni saját sikerének, avagy a siker, a hírnév fényezését az utókorra hagyja? s mennyiben befolyásolja az „öregkori éleslátás, melyben feloldódik a fiatalkor valamennyi meg gondolatlansága”? Olybá tűnik, hogy Szabó Lőrinc tudatos, sőt öntudatos költőként (azt állítja magáról: „kritikus is vagyok”), semmit sem bíz a vak véletlenre – s mivel bizonyos fenntartásai vannak az utókorral szemben, talán mert Gyergyáival együtt vallja: „a művész végleges képét nemcsak maga, nem is a műve, hanem az exegesis formálja” –, maga igyekszik saját ifjúkori alkotásainak hibáit fölön csipni, fölülírni, Lévinass szavával: a „meg gondolatlanságokat” feloldani. Maga határozza meg magamagának a feladatot: „Fel kellett bontani az alkotórészeiket, megolvastani a szöveget, visszaidézni az eredeti lelkiállapotot, amely sugallta őket, s úgy kellett újraönteni az öntvényt. (...) újra meg kellett formálnom egy-egy szép vázát, amelyen láthatatlan vagy nagyon is látható repedések húzódtak”. Szabó Lőrincnek nincs semmiféle illúziója afelől, hogy a kései korok olvasói „úgyis számontartják” az első négy kötetben fellelhető előnyöket és hibákat. Sőt, e kijelentést egy nyelvi fordulattal – tudatosságára jellemző módon –, esztétikai sikra tereli: „számontartja a többi, a későbbi,

az, ami jó, ami igényli az előzményt, az expozíciót". Végtére nem is az olvasó felől közelít a gondolatban felmerült műmegtagadás helyett az átírás kényszeréhez, mivelhogy „a halálom utáni jövőnek nem parancsolok”, hanem a felismerést követő belső, szorító feladat veszi rá a versek újrateemtésére: „hogymost már eltűnjék róla a repedés, a gondolati törés, amelyen át elfolyik, elillan a víz, a párfőm”. Semmi kétség, hogy a költői tudatosság, az esztétikai igényesség, a MŰ-teremtéssel szembeni alázat, az öregkori éleslátásból fakadó önkritika és önfegyelem, a fiatalkori élménykifejezések fonálának újbóli felvétele,

az önmagához való hűsége készítette módosítások megtételére Szabó Lőrincet. Semmi kétség afelől sem, hogy Szabó Lőrinc maga is úgy véli, egyedül a mű, az életmű létrehozója adhat értelmet és igazságot a maga teremtette műnek, teljes az egyetértés e tekintetben Maurice Blanchot-val, aki azt írja egy helyütt: „...az ember a halála felől létezik, szorosán odaköti magát a halálához, olyan kötélekkel, melyről ő ítél, megcsinálja a halálát, halandóvá teszi önmagát, és ezáltal szerzi magának a képességet arra, hogy létrehozzon, s hogy értelmet és igazságot adjon annak, amit létrehozott”.

